

Fried István

A magyar irodalom európai kapcsolatrendszere (Módszertani dilemmák és kérdésfeltevések)

Minduntalan vissza-visszatérő panasza komparatistáinknak: a jelentősebb „nyugati” szintézisek, korszakmonográfiák, többszerzős irodalomtörténetek az általunk igényeltnél jóval kevesebb helyet szentelnek a magyar irodalomnak; a véleményünk szerint világirodalmi jelentőségű alkotóinkról nem érdemük szerint emlékeznek meg; nem is szólva a „nyugati” kiadói és irodalomnépszerűsítési stratégiákról, melyek a magyar irodalomról nem vagy alig, csupán időnként egy-egy szerzőről vagy műről vesznek tudomást. A nyelvi elszigeteltséget szoktuk felhozni; a „nyugati” kulturális imperializmust vádolta még oly francia kolléga is, mint a „harcos komparatista”-ként minősített *René Etiemble*. Az elmúlt időszakok eufemisztikusan ügyetlennek mondható irodalompolitikájáról szintén szó esett már, feledve *Márai Sándor* keserű megállapítását, miszerint a magyar irodalom nem történt meg Európában, illetőleg *Esterházy Péter* egy nemrégiben tett nyilatkozatára hivatkozva: „Egy magyar könyv mindig nehéz helyzetben van külföldön, mindig nagyon egyedül van, mert nincs mihez hasonlítsák. A magyar irodalom mint olyan, nem segít neki, mert nem jelent semmit, nincsenek magyar emblémáink.” *Kulesár Szabó Ernő* pedig többek között a magyar irodalmi gondolkodás önmagába zártságát, az autochtonitás igényének abszurditásait tette felelőssé irodalmunk visszhangtalanságáért.

Annyi bizonyosnak tetszik, hogy a magyar irodalom, mint olyan valójában sohasem tudott betörni sem az európai könyvpiacra (leszámítva néhány politikailag hasznosíthatlanul maradt évtizedet, mint amilyen az 1848/49-es és 1956-os szabadságharcot követő időszak, amely egyfelől például *Petőfi Sándor*, másfelől a bebörtönzött magyar írók ideiglenes ismertségét eredményezte), sem pedig a nagy irodalomtörténeti összefoglalásokba, jóllehet kulturális diplomataikban nem volt mindig hiány: a két háború között *Hankiss János* szervezőmunkája a magyar irodalomtudomány európai hírét szorgalmazta. Igaz, Hankiss inkább közvetítő-szerkesztő volt, és módszertani eljárásai ugyan megkísérelték a lépéstartást az újabb európai irányzatokkal (egy korszerűsített pozitívizmus és egy megszelídített szellemtörténet jegyében, egyben elutasítva a strukturalista kezdeményezéseket), ám a Hankiss szerkesztette irodalmi antológiák éppen úgy magukon viselték a Magyarországon általában domináns szemléletet, mint 1945 után (nem kevesebb, ám másféle tendenciózussággal) összeszerkesztett utódai: nevezetesen a magyar irodalmi és irodalomtörténeti kánon elvárásait és

kérdőhorizontját érvényesítették, egyszóval valójában magyar irodalmi antológia született magyaroknak – idegen nyelven. Az 1962 után újjáéledő magyar komparatiztika nagy nemzedéke pedig a világ élvonalába emelte ugyan a magyar összehasonlító irodalomtudományt, ám a vitathatatlanul felkészült kutatók mégsem építették föl a magyar komparatiztika modelljét. A sok kitűnő ötlet, résztanulmány nem állt össze a magyar irodalmi-komparatiztikai gondolkodás szintézisévé, legfeljebb „alkalmazott” komparatiztikát reprezentált, semmiképpen sem a magyar irodalom európai viszonyrendszerét alapul vevő önálló összehasonlító-szembesítő gondolkodást. A szervezésben, ötletadásban, szerkesztésben mind a mai napig számottevő szerepet játszó magyar tudomány csak ritka pillanatokban jelentkező elméleti kezdeményezőként, és még ritkább pillanatokban volt képes elhítenni, hogy a sokhelyütt becsült magyar komparatiztika a több mint másfél százados irodalmi-irodalomtörténeti fejlődés örököse, továbbgondolója.

Még egyértelműbben arról van szó, hogy míg az egyes irodalomtörténeti részdiszciplínákban (a szlavisztikában vagy a germanisztikában) a magyar hozzájárulás esetenként igen jelentősnek minősíthető, aligha lehet ugyanezt elmondani a hungarológiának arról a részterületéről, amely a magyar irodalmat, irodalmi korszakokat vagy akár az egyes írókat monografikus feldolgozásban az európai vagy akár (kelet-)közép-európai irodalmi kontextusban mutatná be. Bizonyos, hogy nem csekély a kapcsolattörténeti tanulmányok, sőt a monografikus áttekintések száma. Azt sem lehet teljesen figyelmen kívül hagynunk, hogy az angolul, oroszul, németül 1985-1986-ban megjelentetett alkalmi tanulmánygyűjtemény, a *Hungaria litterata, Europae Filia* jó szolgálatot tehet azoknak, akik azután érdeklődnek: miképpen „viszonyult” a magyar irodalmi fejlődés az európai nyelvű irodalmak különféle jelenségeihez. Mindez azonban nem feledtetheti el ama fájó tényt, miszerint irodalomtudományunk eddig még nemigen tudta meggyőzni az európai irodalomtudományt, sem pedig az olvasóközönséget a magyar irodalom európaiságáról, vagy pedig arról, hogy számos magyar író jelentős mértékben átszínezte a (közép-)európai összképet, s az európai irodalmak kérdésfeltevéseit a maga kérdésfeltevéseivel gazdagítani tudta. Nyilván nem elegendő ennek a szomorú tételnek a megállapítása, részben szigorúbb irodalomtudományi önszemléletre, részben pedig a magyar irodalom „európaiságának” irodalomelméleti újragondolására van szükség.

Hirtelenében két tényezőre hívnám föl a figyelmet, amely gátja szokott lenni a magyar irodalom mind irodalomtudományi, mind pedig kiadói befogadásának. A pozitívizmus által népszerűsített kapcsolattörténeti kutatás kedvelt ága volt a hatások és a források bemutatása. A magyar irodalom viszonylatában előbb magyar irodalmi alkotásoknak többnyire német, kisebb mértékben francia kapcsolódásai úgy értelmeződtek, mintha az ún. átadó fél

primátusa a befogadás tényét vagy folyamatát eljelentéktelenítené. Ilyen értelemben hangsúlyozódott az ütemeltolódás (*décalage chronologique*), amely a legjobb esetben is az invariáns-variáns viszonyra korlátozta a német-francia-angol-olasz és a magyar irodalom érintkezéseit. Jóllehet, éppen az érdekelhette volna a „nyugati” kutatót és olvasót, hogy miképpen érvényesült, módosult, „deformálódott”, kapott új alakot a „Nyugat”-ról eredeztethető téma, ötlet, minta, forma stb. egy másjellegű konvenciórendszerben, azaz hogy a recepció útja és mikéntje milyen módon eredményezett immár a variánsjelleggel nem értelmezhető új irodalmi képződményt. Az „eredetiség”-nek a romantikában leírt jelentése misztifikálódott valójában, és ezen nem segített a szociológiai indíttatású gondolkodás sem, amely a magyar komparatistikában előbb *Zsirmunszkij*, majd *Dionýz Ďurišin* alapvetését követve az ún. tipológiai analógiáknak biztosította az elsőbrendűséget, hangsúlyozva ez analógiáknak társadalomszerkezeti vagy fejlődési megalapozottságát, és csak utalva az esetleges pszichológiai vonatkozásokra (amelyek egészen más megfontolás szerint majd Jung archetípus-értelmezésével segítik például a szimbólumértelmezést).

A másik veszély szintén a kapcsolattörténetnek a szűkebb jelentéskörére utal vissza. Nemcsak a közvetítők szerepének esetleges és nem feltétlenül indokolt túlhangsúlyozására gondolok, jóllehet a fordításnak intertextuális gesztusként való értékelésére ritkán került sor, hanem az olyan típusú értekezésekre, amelyek a magyar irodalom vagy egy szerző életművének felvázolásakor túlságosan előtérbe helyezik annak Európa-telítettségét, és mintegy „nyugati” élmények, kulturális jelenségek asszimilációját keresik és lelik meg, mint meghatározó jellemzőt. Ilyen esetben a nem magyar olvasó arra lehet figyelmes, hogy egy magyar irodalmi korszak vagy egy szerző fő törekvése a másutt megismert-látott-átélt kulturális mozzanatok feldolgozása, és ebben a feldolgozási folyamatban nyilvánítja ki a maga lényegét. Ilyen módon az „önelvű” fejlődés tételezése éppen úgy zsákutcába visz, mint az „Európa és a magyar irodalom” címszó alatt tárgyalt „nyugatiság” mint megkülönböztető tulajdonság végigvezetése a magyar irodalom történetében. Nem is lehet egyik sem igazi „történet”, pusztán egy előre megfogalmazott tézis igazolása. Az egyik az „eredetiség” mítoszának foglya, s ebbe beleértendő, hogy egyfelől nemzeti sajátosságként tartatik számon a korszecifikum vagy a regionális jellegzetesség, másfelől olyan, nem esztétikai vagy irodalmi tényezőknek meghatározottsága szerint minősül át az irodalom, amelyeknek végső magyarázatát a nemzeti történelemben vélik az értelmezők fölfedezni. Azaz az irodalmi/esztétikai szempontok háttérbe szorulnak a politikaiak/dogmatikaiak mögött. Eképpen aligha tárható föl ama irodalmiság, amely egy irodalomnak, írói életműnek helyet biztosíthat az európai (nyelvű) irodalmak együttesében. A másik nézőpont szerint nemigen

adható hitelesnek elfogadható válasz a korszerűség, az egyidejűség, egyáltalában a modernitás vagy a „késés” sokszor vitatott, ám éppen az időfogalom bizonytalansága miatt többnyire mechanikusan megválaszolt kérdéskörére. Az egyes nemzeti irodalmak létmódja természetesen igényli a nemzeti irodalomtörténetekben gondolkodást, de ez sem nem igazolhatja a mereven végigvitt önelvűséget, sem nem ismételheti meg a magyar irodalom állandó fáziskéséséről, a szüntelenül csak virtuálisan kiképzett ideáltípushoz viszonyított korszerűtlenségekről szóló nézetet. Tanulságos példát emlegetett a minap egy nyilatkozatában *Karátson Gábor*, aki az anekdotizmus avittságával többször elmarasztalt, és mintegy kissé sajnálkozóan XIX. századi realistaként számon tartott Mikszáth Kálmánt jelölte meg a maga (poszt)modern regényírása és regényelmélete viszonyítási pontjaként. Itt jegyzem meg, hogy Márai Sándor is a XIX. századi regényt hirdette meg a maga regényfelfogása és regényírói módszere mestereként, föltárva a klasszikusnak minősített regényalakzatban az egymástól eltérő írói és narrátori nézőpontok lehetőségét. Karátson szerint számára „...Mikszáth Kálmán az a csillag. Egy nagy kövér csillag. De talán Mikszáth s a magyar irodalmi tradíciók előtt is egy régi kínai novellista, P'u Szung-ling nevét említeném; az ő sorslátásában van valami, ami engem igazán megfog, s amit a buddhizmus, a taoizmus és a konfucianizmus organikus egybelátásának neveznék. Ezt érzem Mikszáthban is, őbenne is van egy ilyen elem: egy nem felülről való mindentudás, hanem a lefolyóba belesodródottak mindentudása...” (Magyar Napló, 1994. 13/14. sz. 27.)

Az írók személyes irodalomtörténete, azaz saját írói világuk értelmezése, a hagyományban való benneállása nem pótolhatja az irodalomtörténeti, elméleti gondolkodást, az mint az irodalomba kívülről mesterségesen bevitt szempontok elleni érv felhasználandó és értelmezendő. Amit Karátson cáfolni szeretne, és amitől regényciben elhatárolódik, az részben a jobb híján világnézeti regénynek, a már *Heine* által is gúnyolt *Tendenzpoesienek* az egyoldalúsága, s amit helyébe a maga számára követendőnek hisz, az a *Lyotard*-nál vagy *Wolfgang Iser*-nél körvonalazódó „radikális pluralitás”, eszmék, módszerek, nézőpontok párbeszéde, nem igazodás egy felülről megállapított paradigmához, hanem az egyik lehetséges paradigmához eljutás folyamata. Ezt továbbgondolva vethetjük föl a magyar irodalmi jelenségek korszerűségének problémáját, annál is inkább, mert a csupán egyidejűségként fölfogott összehasonlítás hamis premisszákat fogalmaz meg: nemigen jutunk messzire azzal, ha leírjuk, hogy az 1840-es években született meg Petőfi Sándor költészete, és ugyanazokban az esztendőekben kezdődött formálódni *Baudelaire*-nek *A romlás virágai* című kötete. Ugyancsak hiábavaló azon törpengeni: mennyiben kortársa *Jókai Mór Dosztojevszkij*nek, *Ady Endre Apollinaire*-nek vagy *Móricz Zsigmond Joyce*-nak és *Proust*nak. Egyrészt

azért, mert megfordítható (bár jóval kevésbé tetszetős és ritkább) példákkal is szolgálhatunk: *Kassák Lajost* a *Der Sturm* köre egyenrangúként fogadta, *Krúdy Gyula* időkezelése vagy mondatszerkesztése jónéhány európai modern kortársáét megelőzi, Márai Sándor: *A sziget* című regényében a főszereplő *action gratuite*-je napszimbolikájával, környezete mitikus távlatával megelőzi *Camus* kisregényét, a *Közönyt*; Ady Endre nem egy verse a szürrealizmus felé mutat előre, és így tovább. Másrészt ez az egyoldalú kronológiai mérceklés nem veszi figyelembe azt, amit az időfogalom rétegzettségéről és egymást kiegészítő-kiteljesítő jelentésárnyalatairól az alábbiakban mondani szeretnék.

További félreértések elkerülése céljából idézem *Mészáros András* egyidejűség-meghatározását, amely magába foglalja *Heidegger* időszemléletének bizonyos elemcét, és amely az irodalomtörténet-írásra általában alkalmazható:

„Az egyidejűség jelenthet időben együttlétet, amikor két vagy több esemény ugyanabban a kronológiai egységben található fel. Jelenthet ugyanúgy időbeli együttlétet is, amikor az események ugyanazt az időt birtokolják, miközben nem áll fenn köztük kronológiai szimultaneitás (...). De szubsztancialitásról és transzcendenciáról szólva jelenthet időazonosságot is. Bármifajta egyidejűség azonban feltételez elsősorban időelcsúszást az események kölcsönviszonyában vagy az eseményeknek az etalonhoz fűződő kapcsolatában, másodsorban saját időt (az adott esemény individualizált időformáját), harmadsorban pedig az időben való bizonyos feloldódást.” (Irodalmi Szemle 1993. 7-8. sz. 125-126.)

Ha mármost irodalmi folyamatok vagy jelenségek egymásra vonatkoztatásán gondolkodunk, nem feltétlenül az első típusú egyidejűség-fogalmat alkalmazhatjuk a leginkább célszerűen: éppen a magyar irodalom európai kapcsolatrendszerét vizsgálva mutathatunk rá arra, miképpen érvényesülhet az „egyidejű egyidejűtlenségek” elve; s ez azt is eredményezheti, hogy nem a „kronológiai szimultaneitás” szempontja irányít az esztétikai értékelés vagy az irodalmi viszonyrendszer minősítésében, hanem a „hagyomány és a jelen dialógusa” (Kulcsár Szabó Ernő), s egyetértve Kulcsár Szabóval, az irodalomtörténész is az eredetnél jobban ügyelhetne arra, miszerint az irodalomban lejátszódó folyamatot szem előtt tartva, „az irodalomban zajló belső dialógus, a művek és formák szüntelen párbeszéd”-re összpontosítva (Kulcsár Szabó Ernő) kísérelje meg az irodalom történetének újraírását. Mindehhez csatolhatjuk *Heidegger* megállapítását a történetiségről, amelyet éppen nem a hermeneutika ellenében, hanem megfordítva: „minden hermeneutika első tétele”-ként ajánl:

„A múlt, mint autentikus történelem, a mikéntben ismételtető. A történelemhez való hozzáférés lehetősége abban a lehetőségben gyökerezik: mi módon képes mindenkor valamely jelen arra, hogy jövőbe futó, jövőt formáló legyen. E tétel minden hermeneutika első tétele. E tétel az ittlét

létéről mond valamit - valami olyat, ami magát a történetiséget alkotja. A filozófia sohasem fog rájönni arra, mi a történelem, amíg a történelmet csak a módszer szemléleti tárgyaként taglalja. A történelem rejtélye abban a kérdésben rejlik: mit jelent az – történelminek lenni?” (*Az idő fogalma*. Ford.: Fehér M. István Budapest, 1992. 49.)

További értelmezés helyett következzenek ismét egy példa, miként képzelhető el a magyar irodalom európai kapcsolatrendszerének érzékeltetése a kritikai tevékenység vagy a műelemzés során. Annyit jegyeznek meg kiegészítésül, hogy *Babits Mihály* európai irodalomtörténetében ott a lehetőség a magyar irodalom – világirodalom együttlátására, „művek és formák”, „hagyomány és jelen” párbeszédének demonstrálására. Éppen azért, mert Babits nem követi az 1930-as esztendőekben a magyar összehasonlító irodalomtudományt még jellemző filiációs szemléletet, elhatárolódik az irodalomszociológiai metodustól, alkotókra és művekre, kevésbé irányzatokra összpontosít, s a korszak írói-nemzeti irodalmi változásait ama termékenyítő dialógus feltárásában érzékelteti, amely eltekint mind a kronológiai esetlegességektől, mind pedig az irodalomtörténeti kánontól (hogy nyilván szabad utat engedjen a maga kanonizáló tevékenységének).

Hamvas Béla 1935-ban, a *Napkeletben* (123-125.) *Szentkuthy Miklós* azóta is sokat hivatkozott, de kevesek által elolvasott *Prae*-jét ismertette, úgy üdvözlőlvén a művet, mint „a modern világirodalmi regénystílusnak nálunk első jelentkezése”-t. Hamvas a következőkben értelmezi az általa használt minősítő jelzős szerkezetet: „A magyar közönség ebből a stílusból *Dos Passost*, *Huxleyt* és *Döblint* már ismeri, a többiről (*Proust*, *Joyce*, *Romains*) hallott, néhányról (*Jahnn*, *Musil*, *Faulkner*, *Du Gard*, *Wescott*, *Tretjakov*) még azt sem.” A heterogén névsort mindenképpen indokolja, hogy a regényalakzat modernitását hangsúlyozza Hamvas, mondandóját a „regénystílus”-ra hegyezi ki, azaz a szerinte Zola-Dosztojevszkij-Hardy-féle, XIX. századi regénytől eltérő jellegében. Hamvas tehát nem regénytípológiát állít föl, hanem a regénystílus alakváltozataira koncentrál; a közös: a regények eleve enciklopédikus jellege, ám az „új regénystílus” „mögött világszemlélet lappang, s a világszemlélet mögött személyes életmód. Ahogy a világ hat, – amilyen a világ belülről és kívülről. Aktuális kifejezést használva: a modern regény egzisztenciális műfaj. A Prae ilyen modern egzisztenciális regény.” Majd annak bemutatására kerül sor, miért nem mérhető a hagyományos módon, hiszen a szó egzakt értelmében nemcsak irodalom a Prae, hanem „dialektika, retorika, divattörténet, művészet, matematika, trigonometria”. Ilyen értelemben világ – kívülről és belülről, de ilyen értelemben lesz úgy (mégis) irodalom, hogy egyben az irodalom meghaladása; hogy ismét a recenzenst idézzem: „Csupa utalás valamire, über sich hinaus, ahogy Szentkuthy mondaná: önmagán túlra, valami állandó készülődés,

koncentráció, közeledés, egyre nagyobb mérvű tisztázás”. Hamvas a Prae jelentőségét méltatva Valéry tanítványának, Ghykának *Le nombre d'or* (Az aranyszám) című tanulmányát jelöli meg viszonyítási pontként, majd a modernitás regényelvét a „közvetlen és szabad képzettársítás illúziójá”-ról szóló passzusokban méltatja, visszafelé konstruálva meg a Joyce-Mallarmé-Rabelais sort. (S itt eljátszhatunk azzal a gondolattal, hogy Joyce-nak majd Szentkuthy lesz fordítója, Rabelais-nek Hamvas felesége és értelmezője, Kemény Katalin, Sterne-nek pedig az a *Határ Győző*, akinek regényírása Hamvaséval együtt nem teljesen független Szentkuthytól, mint ahogy a *Finnegans Wake* Joyce-ától sem.) Hamvas későbbi regényekre is (*Szilveszter, Bizonyos tekintetben, Ugvanis*, Szombathely, 1991.) áll, amit a modern regény nyelvről (a regény-nyelvről) mond: „Ami az ember eszébe jut, az mindig tradicionálisan és nemcsak megfogalmazott közhelytörődék. Hétköznapi kényszer. Egészen költészettelen. Az írónak éppen ezt a hétköznapi közhely szó-társítást kell legyőznie. Szét kell szednie a közhelyeket és új szókapcsolatokat kell teremtenie.” Persze, ez nem csupán költői nyelvújítást jelent, hanem a regényről alkotott képzetek átfarmalódását is. Hamvas előrejelzi azt a később polgárjogot kapó tézist, hogy az irodalmi művek által létrejött változások a kritikusi, az irodalmi gondolkodás egészére kiható változásokat sürgethetik. Egyfelől azáltal, hogy új regény nyelvet teremtenek, amelyek értelmezése a jól beváltnak tetsző módszerekkel kockázatos vagy elégtelen, másfelől azáltal, amit Hamvas így ír le: „A merőben új mű kihívó jelenség, kell, hogy az ember elmondja róla véleményét; de a merőben új könyvről nem lehet elmondani mindent. Ezt a mindent maga a könyv mondja el. Ezért a sok kritika és ezért minden kritika tökéletlensége.” Más kérdés, hogy ez igazolja is az újabb meg újabb kritikákat; vagy ennél elvontabb megállapítást idézve Kulcsár Szabó Ernőtől: „mert ha igaz, amit a hermeneutikai történelelfogás hirdet, akkor azt is be kell látnunk, hogy az irodalom történetét (vagyis a tradíciót) sohasem az irodalomtörténészek írják meg (illetve írják át), hanem maga a mindenkor jelen irodalma”. Ezt látszik Hamvas is (vagy legalább lényegében ezt) észrevenni a Prae ismertetésekor, megrajzolván a modernség történetét, belhelyezve a hagyományba, még pontosabban fogalmazva: olyan, nem a leegyszerűsített egyidejűség-fogalmat alkalmazó módon vázolja föl a világirodalmi kontextust, amely érzékletesen jelezheti: miképpen áll(hat) a hagyományban az avantgárdot követő modernség-korszak reprezentánsa. Mind a Prae, mind pedig Hamvas ismertetése hagyomány és jelenkor dialógusának jegyében áll, Hamvas (az újító) költészet alaptulajdonságának hiszi a nyelvváltást: „Minden költészetben - írja - megvan a vágy arra, hogy a nyelvnek egészen új és sajátos belső dialektusát teremtsen meg: új szó-viszonyt,

új kapcsolási módot, új szótársítást”. (Hamvas is erre törekedett három, említett regényében.)

Amit példából a magam számára leszűrtem: valószínűleg az „Európa és a magyar irodalom” témakör feldolgozásakor sem lehet megelégedni a pusztá tematológiával, a tárgyak (Stoffe) egybevetésével, még kevésbé ragadhat le a kritikus-irodalomtörténész a genetikus érintkezéseknél, hanem az elemzendő életművet, irodalmi korszakot, műalkotást előszövegéhez mérve, a kulturális szövegek egybejárását szemlélve juthatunk fent nevezett témakörünk kutatásában az eddiginél messzebbre. Arról van ugyanis szó, hogy minden szerző, minden mű valamiképpen reagál a hagyományra, látványosan elutasítja vagy tematizálja, mindenképpen benne áll a hagyományban akkor is, vagy akkor igazán, ha parodizálja, ironikusan viszonyul hozzá, a kétségbevonás szándékával idézi. A magyar irodalom európaiságát nem a tanítvány-mester kapcsolattal célszerű leírni, hanem itt is (mint ahogyan korábban már volt róla szó) az irodalmi folyamatokban szükségszerűen jelenlévő szövegek köziség változatait keresve. A magyar irodalom, a magyar költők számára is előszöveg Európa kultúrája, azon belül nyilván különböző korok más-más hangsúllyal emlegették a különféle nyelvű-minőségű előszövegeket. Ugyanakkor a magyar irodalmi múlt is szerves része ennek az előszövegnek, még akkor is, ha erről szerfölött ritka jelzésekkel rendelkezünk. S ha a magyar irodalomtörténet mind a mai napig nem a jelentőségének megfelelően kezelte azt a tényt, hogy Magyarország évszázadokon keresztül tagja volt a Habsburg Monarchiának, a magyar művelődés pedig része a Monarchia művelődésének, a mély nyomot hagyó dualista korszak pedig egy közös Monarchia-kultúrát hagyományozott, a Monarchia mai napság sűrűn emlegetett kulturális szövegét alakította ki (Krúdy Gyula vagy Márai Sándor életművének számottevő része aligha értelmezhető helyesen a Monarchia kulturális hagyományának számba vétele nélkül), akkor ez megfordítva is igaz: az osztrák irodalomtörténet sem számolt kellő mértékben a magyar (kulturális) tényezővel; nem egyszerűen az osztrák irodalmi (vagy zenei) alkotásokban újra meg újra felbukkanó magyar motívumokkal, hanem azzal a közös hagyománnyal, amely nélkül pedig az osztrák irodalomnak sokirányú érdekeltsege, illetőleg például a kortárs német irodalommal szemben létrejött egyedisége nemigen érthető. Ami egyben arra is int, hogy a nemzeti irodalomtörténetnek nem kizárólag (és olykor talán nem mindig elsősorban) a legtágabb kontextusba helyezés műveletével kell indítania, hanem szükséges a szűkebb kontextus alaposabb megismerése, a regionális irodalmi együttesbe tartozás lehetőségeinek földerítése is, hiszen éppen a kevésbé ismert irodalmak regionális együttese példázhat valami olyat, amely egyfelől nemzeti irodalmi jelenségek értelmezéséhez járulhat hozzá, másfelől a nemzeti és a „világ”-irodalom között közvetíthet. Az utóbbi évtizedekben ilyen közvetítő

tényezőnk mutatkozott a „közép-európaiság”, amely összekapcsolódhatott a Monarchiának a nemzetekfelettség kultúráját reprezentáló értelmezésével, de összekapcsolódhatott a századfordulós modernségnek a posztmodernség előszövegeként aposztrofált megidézésével. Ebben a szemléletben *Füst Milánnak*, *Csáth Gézának*, vagy akár *Krúdy Gyulának* életművére máshonnan (is) vetülhet fény, ugyanúgy, mint ahogy *Babits Mihály* „tárgyköltészetére” vagy *Kosztolányi* regényírására is. Bár a kanonizálásra törekvő és inkább egy szűkkeblűen értett szolgálatetika szerint osztályozó irodalomtörténet más „fővonalakat” húzott meg, nemigen függetleníthetjük magunkat azoktól az irodalomtudományos tendenciáktól, amelyek felértékelné látszanak (ismét Kulcsár Szabóval szólva) „a mű szövegszerű megalkotottság”-át. Más kérdés, hogy e szövegszerű megalkotottságba beletartozik az a kulturális képzet, illetőleg a legtágabban értelmezett „nyelvhasználat”, amely mutatja a nemzeti irodalmi és a regionális hagyományhoz való viszonyt. Ezen a téren például az ún. szomszédos vagy egy régióba tartozó irodalmak – kultúrák konfrontálása szemléletesen tárhatja föl a hagyománnyal szemben kialakítható viszonyulások lehetőségeit. Amikor *Németh László* a déli szláv népköltészetben és irodalomban (például *Krleža* tanulmányait és novelláit olvasva) a „kelet-európai” sorsnak a magyar irodaloméhoz hasonló és eltérő gesztusait mutatta föl, vagy szintén olvasmányélményeiről és részben fordítói tapasztalatairól beszámolva *Az én cseh utam* címmel fölvázolta a cseh és a magyar irodalom párhuzamait, és ezekből az eltérő mentalitásokra és egyben a számos ponton egymással rokonítható gondolkodásokra következtetett, lényegében a magyar irodalom és kultúra európai helyéről mondott ki valami nagyon lényegeset, anélkül, hogy a konvencionális összehasonlító irodalomtudomány kimerülő és agyonterhelt fogalomkészletét igénybe vette volna. A szomszédos irodalomnak ez a párhuzamos szemlélete egyben a regionális csoportképzés felé mutat, és ugyan a „történelmi sorsközösség” alapján (de nem kizárólag azt tekintetbe véve) végzi el a magyar irodalom és kultúra besorolását a szűkebb kontextusba, ugyanakkor másutt éppen *Németh László* az, aki a „nyugati” és a „keleti” regényfejlődés tendenciáit figyelve *Móricz Zsigmondot* például az európai (és nem egyoldalúan a „kelet-európai”) írók között véli elhelyezhetőnek. Irodalom, mitikus látás, regényírás XX. századi összefüggésein töprengve nem a magyar irodalom vélt vagy valódi megkérdéséről elmélkedik, hanem arra céloz, hogy a hagyomány és a múlt felfedezésében mi hoz egyes „keleti”-nek tartott írókat közelebb a modern irányzatokhoz. Itt jegyzem meg, hogy nemrég *Margócsy István* *Móricznak Sáraranyáról* állította (szemben azokkal a vélekedésekkel, amelyek avitt naturalizmusban marasztalták el a regényt): „...egyik legnagyobb szabású, s legmaradandóbb hatású gesztusa talán épp e mitizáló újraértelmezésben rejlik: Móricz a felvilágosító szociológizálás tényanyagát messzemenően átstrukturálta, s ha a

megírandó elemek összegyűjtésének szintjén engedett is a konvenciónak, a megírt jelenetek szelektálásában, az egyes elemek hiperbolisztikus felnagyításában, megkülönböztető súlyozásában messze meghaladta mind a naturalista indíttatást, mind a magyar irodalmi konvencióváltás leegyszerűsítéseit”. S azt se felejtjük el, hogy a Sárarany nemcsak az osztrák irodalom válságtudatot és nyelvbizonytalanságot hirdető, a megszólalás csődjéről és a világ átláthatatlanná válásáról szóló műveinek kortársa, hanem például a *Jean Christophe*-é is, amely a művészsors esetlegességét nem a szubjektum elbizonytalanosításában, hanem a Kristóf-szerep következtelen vállalásában, a próféta–látnok szükségszerű magányában és meg nem értettségében érzékelteti, s legfeljebb a művész-elhivatottság romantikus víziójáig jut el. Margócsy Móricz-tanulmányának summázata, miszerint „a konvencióváltás felvilágosító attitűdjét maga alá gyűri a narráció semmiféle külső garanciához nem köthető individuális önkényc”, azt is sugallja, hogy egy nem ideológiai, nem konvencionális értelmezés kiszabadíthatja még az oly konvencionálisan besorolt író is, mint amilyen Móricz Zsigmond, a XIX. századi realizmus fogdájából, és a XX. század első évtizedeinek újtítoihoz mérheti. S ezen keresztül az európai modern tendenciák egyik képviselőjét láttathatja benne (igaz, ez mindenekelőtt a korai Móricz-művekre vonatkozatható). Ugyancsak sokat tehet az irodalomtörténet-írás atekintetben, hogy az ún. „kisebbségi” irodalom legjelentősebb egyéniségeit bemutatva nem a már említett „szolgáltatetika” szerint minősíti a költői életműveket, hanem aszerint, miként képes a hagyománnyal, a kortárs magyar és világirodalommal a dialógust létrehozni, illetőleg miként teremti meg a maga költészetének előszövegeit, és e megteremtett előszövegekre miként épít költészetet. Cs. Gyimesi Évának *Szilágyi Domokostól* írt könyvnyi pályaképében bőszegesen olvashatunk az erdélyi költő önkéntelen és tudatos kapcsolódásairól, magyar és világirodalmi „idézetek”-ről, meg arról is, hogy ezek az idézetek, allúziók miféle jelentés- és funkcióváltáson mennek keresztül Szilágyi Domokos költészetében. „A *Kényszerleszállás*ban kifejeződő szkeptikus-ironikus szemlélet – fejt ki Cs. Gyimesi Éva –, amely az emberi lét fokozat értékét egészében teszi kritika tárgyává, olyan küszöb, amelyről logikus az átlépés a személyes lét értelmével történő számvetésbe: a Napforduló című költemény fausti motivikus keretében az eltörölt szerződés pontjai a leglényegesebb egyéni életértékek körében felelnek meg. (...) Meggondolkodtató ebben a költeményben az az ambivalencia, ami a Szép új világ (Huxley) egyik szövegrészével való - szándékolt avagy véletlen? - motivikus egyezésből származik. (...) Csakhogy a motivikus egyezés mellett feltűnő a különbség. (...) Az őš Kaján-beli számvetéshez hasonlatos leltár korántsem ünneplőes, komor, nem a harcot megelégelő ember fáradt rezignációjának tónusa jellemzi, hanem beatesen hetyke, durva cinizmus...”

Mielőtt költőt és értékelőjét az eklekticizmus vádja illetné, szeretném föl hívni a figyelmet arra az egyre általánosabbá váló módszerre (*Renate Lachmann* transzformációnak nevezi), amely a szerzőnek az előszövegekkel szemben érzékeltetett distanciáján túl egyúttal az idegen szöveg elsajátítására irányuló „kizsákmányoló” gesztusban artikulálódik, a szerző elrejtteni igyekszik az idegen szövegeket, leplezi azokat, játszik velük, bonyolult eljárásokkal teszi azokat szinte felismerhetetlenné, tiszteletlenül bánik velük (vö. Ady beates hangszerelésben), több szöveget vegyít össze, s az ezotrikához, a ludizmushoz, a szinkretizmushoz való vonzódásáról tesz tanúbizonyságot, és mindez az előszövegekkel szemben kifejezett költői szuverenitást reprezentálja. A Szilágyit követő költők (*Szőcs Géza*ra, *Kovács András Ferenc*re hivatkozom) a dialogicitásnak és az intertextualitásnak nem egészen ezt a módját választották, olykor tragikus küzdelem folyik a saját szövegbe mintegy belcíródott idegen szöveg ellen, a költő annak felülmúlására, az előszövegnek szinte elhárítására, kioltására törekszik.

Annyi tetszik csupán bizonyosnak, hogy a hagyományokra ilyen módon reagáló líra (bármely mércét alkalmazunk is) korszerűnek mondható, csupán a kritikuson múlik, mennyire képes tudatosítani ezt a típusú korszerűséget. Amit úgy is fogalmazhatunk: a magyar irodalom európaiságáról az európai kritikai-irodalomtudományos tendenciák ismeretében nyilatkozhat a kritikus. Amikor *Várkonyi Nándor* például már 1940-ben, a *Pannonia* című folyóiratban Márai Sándor pályáját értékelte, nem a közkeletű képletet variálta, ti. nem Márai Thomas Mann-ismeretéről szólt, hanem jó szemmel figyelt föl arra a kontextusra, amelybe például a *Zendülők* beilleszthető (joggal emlegette *Cocteau: Enfants terribles*-jét, valamint *Glaeser Jahrgang 1902*-jét), de nem Márai felértékelésének, hanem az életmű és a regény valós helyének bemérése szándékával, és rámutatva arra, mi az, ami Márait a „gyermekes lázadás”-típusú regényszerzőktől megkülönbözteti: „mintegy kivonatolja, páraszerűvé teszi a valóságot, a dolgokat jelképesse avatja”. S ahol áttétel nélküli, közvetlen irodalmi áthallást konstatált (a regény bibliás susztere Várkonyit túlságosan emlékeztette a Dosztojevskij-figurákra), ott nem hallgatta el rosszállását.

A magyar irodalom európai kapcsolatrendszeréről kialakított, hagyományos álláspontunk – ismétlem – újragondolást igényel. Hiszen az idevágó, legutolsó egyszemélyes monográfia, a Hankiss Jánosé, az 1940-es esztendőek elejéről való. A sok kitűnő részlettanulmány ellenére sem mondhatunk le arról, hogy komparatistikánk ezen a részterületén ne kísérreljük meg a fogalmi apparátus és a vizsgálati módszerek közelítését az újabb irodalmi jelenségekről hitelesebben számat adni képes módszerekhez. Az irodalom és az irodalmi kapcsolatok állandó mozgása arra kell, hogy késztesse: értelmező, sőt, népszerűsítő tevékenységünk a hagyományban

benne állva alkalmas legyen a hagyomány és a jelen dialógusának megértésére és megértetésére.

Felhasznált irodalom

- Cs. Gyimesi Éva: *Álom és értelem*. Szilágyi Domokos lírai létértelmezése. Bukarest 1990. (Az idézetek a 64-65. lapokon.)
- Fried István: *Kelet- és Közép-Európa között*. Budapest, 1986.
- Hankiss János: *Európa és a magyar irodalom*. Budapest, 1942.
- Hírünk a világban*. Budapest, 1985. Gondolkodó magyarok. Szerk. és s. a. r. Szigethy Gábor (Balogh József, Keresztury Dezső, Illyés Gyula tanulmányaival; Márai Sándor naplójegyzetével és cikkére hivatkozásával)
- Az író portréja érettségi tétel korából* (beszélgetés Esterházy Péterrel). Prágai Tükör, 1994. 2. sz. 51-60.
- Kulcsár Szabó Ernő: *Az új kritika helyzete és dilemmái*. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen. Budapest, 1994.
- Lachmann, Renate: *Gedächtnis und Literatur*. Intertextualität der russischen Moderne. Frankfurt am Main 1990.
- Littérature hongroise- littérature européenne*. Réd: István Sötér et Ottó Süpck. Budapest, 1964.
- Margócsy István: *Sárarany*. In: A magvető nyomában - Móricz Zsigmondról. Szerk.: Szabó B. István. Budapest, 1993. 17-23.
- Németh László: *Európai utas*. Budapest, 1973. 672-694.
- Németh László: *A mitosz emlőin*. In: Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások. Budapest, 1989. I. 555-559.
- Az Új Könyvek Könyve*. Összegyűjtötte és bevezette: Kóhalmi Béla. Budapest, 1937. (Márai Sándor: 219.)